

УДК 911.2

ЛИТОВЧЕНКО І.В.

**ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ – ОСНОВА
СУСПІЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНОГО РАЙОНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ
(НА ПРИКЛАДІ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

Постановка проблеми. Проблема збереження природного середовища залишається однією з найбільш актуальних загальнолюдських проблем. Ця проблема є важливою для всіх народів і країн, бо не знає державних і національних кордонів. Людина завжди намагалася проникнути в суть природних процесів, визначити своє місце в природі, найповніше використати можливості природи для поліпшення свого існування. Таке прагнення об'єктивно зумовлене тією обставиною, що природа була і залишається головним джерелом умов і засобів життєдіяльності людей, суспільства і всієї цивілізації.

У зв'язку із посиленням антропогенного навантаження різко зростає роль територіального управління природокористуванням, що розглядається в контексті сукупної діяльності з управлінням комплексним розвитком території як природної, господарської, соціальної, демографічної, національної (етнічної), адміністративної цілісності – суспільно-екологічної системи. Виявленню територіальних природних (екологічних) та суспільних відмінностей, створенню умов для ефективного управління регіональним розвитком має сприяти процес суспільно-екологічне районування. Цей процес є актуальним не лише для екологічно несприятливих регіонів, а й для тих територій які не характеризуються загостреною екологічною ситуацією [3].

Аналіз останніх досліджень та виявлення невирішених сторін проблеми. Значення природних факторів в проведенні суспільно-екологічного районування будь-якої місцевості випливає з того факту, що дослідження науковців з районування території розпочиналися з виявлення відмінностей в розподілі природних ознак території. В наукових працях П.П. Семенова, О. Гумбольдта, В.В. Докучаєва для районування території в першу чергу використовували природно-історичні ознаки, як первинні – географічне положення, висоту над рівнем моря, віддаленість від морів і океанів, геологічну будову, так і вторинні – клімат, ґрунти. В сучасних наукових дослідженнях М.Л. Реви, В.Г. Тамбовцева, О.П. Фісуненко, Ю.О. Кисельова, Т.Л. Мелехової, Л.Ф. Білоус, А.О. Бояра, Л.В. Янковської, Ю.А. Олішевської група природних факторів визначає подальші підходи до районування території. Суспільно-екологічне районування – спроба поєднати природні та соціально-економічні види районування з метою виявлення територіальних відмінностей в особливостях господарювання, демографічної ситуації, стану природних компонентів та рівня антропогенного навантаження в межах регіональної суспільно-екологічної системи.

Метою написання роботи є аналіз групи природних факторів, які є, на наш погляд, основою суспільно-екологічного районування території. До цієї групи можна віднести геологічну будову, рельєф, ґрунти, поверхневі і підземні води, клімат, рослинність, ландшафтну будову території. Саме суспільно-екологічне районування може виявити, обґрунтувати і оптимізувати об'єктивно існуючі територіальні суспільно-екологічні системи, науково обґрунтовуючи процеси раціоналізації природокористування в межах конкретної території.

Основний виклад матеріалу. Територія Полтавської області – 28,8 тис. км², що складає 4,8% території України. Значна частина території області розташована в межах Лівобережної України, лише незначна частина земель Кременчуцького району знаходиться за Дніпром, в межах Правобережжя. Рівнинна територія, помірний континентальний клімат, з достатньою кількістю тепла та вологи, чорноземні ґрунти обумовили зрівноважену динаміку природних процесів, що разом із густою мережею річок та значними викопними багатствами відкриває широкі можливості для її господарського розвитку.

Процеси природокористування та їх екологічні наслідки мають чітко виявлену територіальну специфіку, що зумовлюється своєрідністю функціонування природної системи конкретної території, масштабами та структурою господарства, соціально-демографічними процесами. Взаємодія суспільства та природи відбувається як у часі так і в просторі. Тому при дослідженні взаємозв'язків природи і суспільства обов'язково застосовується просторовий географічний підхід, при якому простежується зміна властивостей цих компонентів на земній поверхні.

Геологічна будова території, особливості її формування в дольодовиковий період і після нього – початковий етап природно-географічних досліджень. Територія Полтавської області входить до складу двох геоструктурних районів: Дніпровсько-Донецької западини, розташовану на більшій частині області, і Українського кристалічного масиву, що охоплює тільки невелику південно-західну частину області.

За даними А.В.Гурова [5] значна територія Полтавської області зайнята твердими відкладами четвертинного зледеніння. Ним і визначена межа

поширення крайових-моренних наносів, що включають валуни більшої чи меншої величини, яка проходить по лінії Маячка (Новосанжарського району) – Нові Санжари – Плоське (Решетилівського району) – Решетилівка – Шишаки – Ковалівка (Шишацького району) – Лютьєнка (Гадяцького району), а далі до кордону з Сумською областю (рис. 1). Ця лінія розповсюдження валунів визначає

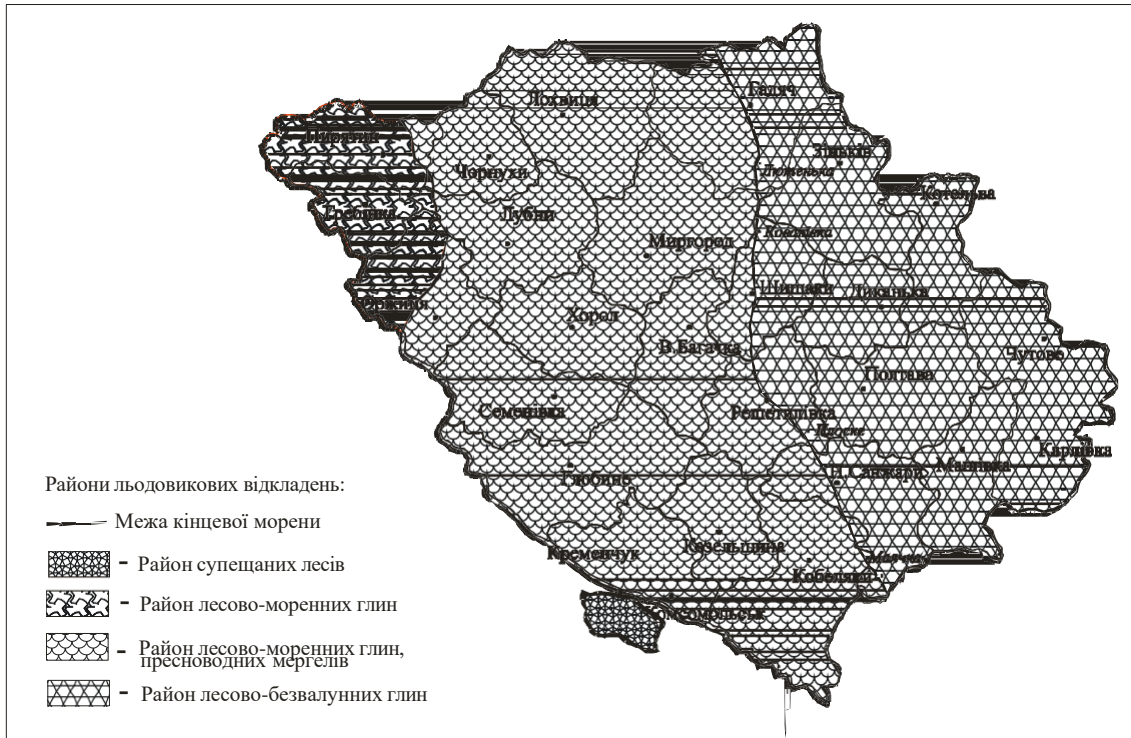

Рис. 1. Райони льодовикових відкладів Полтавської області

межу розповсюдження льодовикового покриву на території Полтавщини і розділяє область на дві нерівні частини: більшу – західну і меншу – східну. Західна частина є одночасно районом розповсюдження прісноводних мергелевих глин, що утворилися в озерних і річкових басейнах з матеріалів вимитих льодовиком. Крім того льодовикові відкладення на всій території Полтавської області вкриті лесовими наносами, які за дослідженнями В.В. Докучаєва є флювіогляціальними [5].

Поєднання різних комбінацій вище наведених відкладень льодовикового та після льодовикового періодів дозволяє в межах Полтавської області виділити чотири райони льодовикових відкладень: 1) *район супіщаних лесів* з наносами з трьох складових: а) лесу, б) моренних глин, які місцями змішані з піском, в) прісноводних мергелевих глин; 2) *район лесово-моренних глин* з наносами, з двох складових: а) лесу, б) моренних глин та пісків з валунами; 3) *район лесово-моренних глин, прісноводних мергелів* з наносами із супіщаного лесу і пісків; 4) *район лесово-безвалунних глин* складається з: а) лесу, б) валунних глин та суглинків (рис. 1).

Сучасний рельєф Полтавської області сформувався під впливом ендогенних та екзогенних сил Землі, переважно протягом кайнозойської ери. Розташована Полтавська область в межах Придніпровської низовини і Придніпровської височини, а крайня північно-східна частина області – на

відрогах Середньоросійської височини. Територія області підвищується в напрямку з південного заходу на північний схід. У центральній частині області абсолютні відмітки досягають 120-160 м, на крайньому північному сході – 170-190 м. Найвищі відмітки області знаходяться біля Опішні – 202,6 м та на правобережній Полтавщині – 204 м. За підрахунками, середня висота поверхні Полтавщини складає 110 м [6].

Таким чином, рельєф території області відзначається своєю складністю. В цілому рівнинна територія області розчленована річковими долинами, сіткою ярів та балок, дислокаціями. Тому за геоморфологічною будовою Полтавську область можна поділити на два райони: 1) *північно-східний* – його висота над рівнем моря від 120 м і вище; 2) *південно-західний* – з висотами від 120 м і нижче. В основу поділу покладено районування Полтавської губернії за топографічною ознакою, проведене В.Ф. Ніколаєвим в 1923 році. [4]. Межа районів проходить по лінії Нехвороща (Новосанжарський район) – Нові Санжари – Говтва (Козельщинський району) – Манжелія (Глобинського району) – Лукім'є (Хорольського району) – далі на північ по річці Сліпорід, переходить на річку Удай і тягнеться до кордону Полтавської області. Виділені райони мають не лише різні висоти над рівнем моря, а також характеризуються відмінностями у розчленованості балками і ярами, характером чорноземів (рис. 2).

Рис. 2. Топографічні райони Полтавської області

В природно-географічних дослідженнях клімат, як фактор природного районування виступає складним комплексом чинників, які по-різному діють в часі і просторі. Полтавщина зберігає в основному риси помірного континентального клімату, які властиві всій Україні. І це зрозуміло, бо клімат області зумовлюють ті самі фактори, під впливом яких формується клімат країни, а певні відмінності в окремих його елементах відповідають відмінностям кліматоутворюючих факторів

області. Найважливіші з них – географічна широта і загальна циркуляція атмосфери. Інші чинники місцевого характеру – близькість великих водних мас (морів), висота над рівнем моря, характер підстилаючої поверхні – в більшій чи меншій мірі впливають тільки на певну територію.

При поведенні кліматичного районування було враховано той факт, що через території Полтавщини по лінії Кременчук–Полтава і далі на Харків проходить вісь затропічного барометричного тиску (Велика вісь материка), яка є своєрідною вітродільною лінією. Ця вісь ділить область на дві частини: західну циклонічну, з переважанням західних і південно-західних вітрів, що приносять опади, і південно-східну з переважанням вітрів східних напрямів, які приносять сухе повітря [2]. Вітри інших напрямів бувають значно рідше. Тому при кліматичному районуванні на території Полтавської області можна виділити два райони: 1) *західний циклонічний район*, розміщений на захід та північний захід від Великої осі материка; 2) *південно-східний антициклонічний район*, розміщений на південний схід від осі (рис. 3).

Рис. 3. Кліматичне районування Полтавської області

Грунтовий покрив в області сформувався в тісній взаємодії з усім комплексом факторів ґрунтоутворення, з місцевими фізико-географічними умовами – кліматом, рельєфом, материнською породою, рослинністю, тваринним світом, глибиною залягання ґрунтових вод і господарською діяльністю людини. Оскільки в окремих частинах області мають місце певні відмінності в складі цього комплексу, то ґрунти відрізняються якісно.

Область характеризується великим різноманіттям ґрунтів – більше 50 різновидів. За походженням і властивостями ґрунти області діляться на 12 груп: чорноземи, дерново-підзолисті, опідзолені, дернові, лучно-чорноземні, лучні,

лучно-болотні, торфово-болотні, торфовища, солонці, солоні. Полтавщина належить до чорноземної смуги і 70% від її загальної площі вкриті чорноземами.

Територія області виділяють п'ять агрогрунтових районів: в Лівобережній лісостеповій низинній провінції – 1) *Золотонісько-Кобеляцький* – низинний, терасовий з переважанням чорноземів типових малогумусних, лучно-чорноземних, глибоко-солонцюватих ґрунтів; в Лівобережній лісостеповій високій провінції – 2) *Сумсько-Хорольський* з переважанням чорноземів типових малогумусних; 3) *Зіньківський* район з чорноземами типовими малогумусними, на терасах – лучними солонцеватими ґрунтами; 4) *Карлівський район* з чорноземами типовими середньогумусними важкосуглинистими; в Лівобережній степовій провінції – 5) *Красноградсько-Лозовський район* – з чорноземами звичайними середньо- та малогумусними потужними, в заплавах річок – лучними та лучно-чорноземними ґрунтами, часто солонцюватими [1].

Рельєф, геологічна будова території і клімат в більшій мірі визначили сучасну гідрографічну сітку Полтавської області, яка повністю розміщена у басейні річки Дніпро. Загальна площа водних об'єктів області становить 237,7 тис. га, із них під річками і струмками – 10,6 тис. га; каналами, колекторами і канавами – 2,4 тис. га; озерами і прибережними замкнутими водами – 5,2 тис. га; водосховищами, ставками й іншими штучними водоймами – 130,6 тис. га; болотами – 87,2 тис. га гідротехнічними та іншими водогосподарськими спорудами – 1,7 тис. га [7].

Співвідношення площ області, зайнятих водними об'єктами до загальної площі території Полтавщини стало основою для проведення гідрографічного районування території області. Найменшою одиницею такого районування є адміністративний район. Дослідження показали, що найбільша частка площ, зайнятих водними об'єктами – в Глобинському районі – 35%. Аналіз територіальної диференціації дав змогу виділити два гідрографічних райони: 1) *південно-західний* – частка територій, вкритих водою від загальної площі становить 6% і більше; 2) *північно-східний* – менше 6% (рис. 4).

Дослідження геологічної будови, рельєфу, ґрунтів, поверхневих вод, клімату в межах Полтавської області дають змогу провести фізико-географічне районування. Перша спроба такого районування була зроблена В.Ф. Ніколаєвим в 1923 р. Ним в межах Полтавської губернії були виділені наступні природно-історичні райони: 1) Переяславське Подніпров'є; 2) Пирятинсько-Золотоніський степ; 3) Сульсько-Псьольське підстеп'є; 4) Псьольсько-Ворсклянське підстеп'є; 4) Кременчуцько-Кобеляцький степ; 6) Заворсклянський степ [5]. Але зміни в адміністративно-територіальному устрої Полтавщини і в характері антропогенних навантажень на ландшафти вимагають нових підходів, щодо визначення одиниць фізико-географічного районування.

Сучасні дослідження з ландшафтознавства і фізико-географічного районування дають можливість виділити на території Полтавської області дві фізико-географічні зони: лісостепову і степову. Їх формування зумовлено головним чином певним балансом тепла і вологи та літогенною основою. Зони відрізняються між собою відповідними типами ландшафтів і поділяються на краї, які виділяються за геолого-геоморфологічною будовою і кліматичними особливостями. Краї поділяються на області, які різняться за структурою видів ландшафтів. Нижчою регіональною одиницею є фізико-географічний район [4].

Полтавщина за фізико-географічними умовами розташована в межах 1

Східно-Європейська рівнина

Лісостепова зона

Подільсько-Придніпровський край

I. Південно-Придніпровська височинна область

1. Бовтисько-Світловодський район

Лівобережно-Дніпровський край

II. Північно-Придніпровська терасова низовинна область

2. Яготинсько-Гребінківський район
3. Золотонісько-Чорнобаївський район

III. Північно-Полтавська височинна область

4. Ічнянсько-Лохвицький район
5. Роменсько-Гадяцький район
6. Ромоданівсько-Миргородський район

IV. Східно-Полтавська височинна область

7. Лебединсько-Зіньківський район
8. Решетилівсько-Диканський район
9. Котелевсько-Полтавський район
10. Краснокутсько-Карлівський район

V. Південно-Придніпровська терасова низовинна область

11. Оболонсько-Глобинський район
12. Козельщенсько-Кобеляцький район

Степова зона

Лівобережно-Дніпровсько-Приазовський край

VI. Орільсько-Самарська низовинна область

13. Нижньоорільсько-Дніпровський район
14. Зачепилівсько-Красноградський район

Висновок. Таким чином, природно-географічні дослідження території є підґрунтям для наступних етапів суспільно-екологічного районування за групою суспільних факторів, серед яких демографічний, господарський, технічний, культурний. В цілому ж суспільно-екологічне районування – це шлях вирішення завдань оптимального розміщення галузей господарства і раціонального природокористування, а також виявлення територіальних відмінностей антропогенного навантаження на природне середовище і потенціалу стійкості природних систем до цього навантаження.

1. Атлас природных условий и естественных ресурсов Украинской ССР. – М.: ГУГК, 1978. – 183 с. 2. Лапоногов О.М., Качанов О.Д. Полтавська область (Географічний нарис) – К.: Рад. школа, 1959. – 100с. 3. Литовченко І. Суспільно-екологічне районування як головний етап регіональних екологічних досліджень (на прикладі Полтавської області) // Ландшафти та геологічні проблеми Дністровсько-Прутського регіону: Мат. міжнар. наук. конф. (15-18 грудня 2005). – Чернівці: Рута, 2005. – С.50-52. 4. Маринич О.М., Пархоменко Г.О., Петренко О.М., Шищенко П.Г. Удосконалена схема фізико-географічного районування України // Український географічний журнал. – 2003, №1, С. 16-20. 5. Николаев В.Ф., Самбикин М.М., Стопневич Б.И. Материали по районированию Полтавщины. – Полтава: Изд. Полтавского Губэкономсовещания, 1923. – 110 с. 6. Полтавська область: природа, населення, господарство / За ред. К.О. Маца. – Полтава: Полтавський літератор, 1998. – 336 с. 7. Програма охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної політики з урахуванням регіональних пріоритетів Полтавської області на період до 2010 р. – Полтава, 2001. – 220 с.

The natural factors of social-ecological division were determined. These factors are important for regional ecologic research.